

AZ ÉRTELMISÉG HELYE ÉS SZEREPE
TÁRSADALMUNKBAN

A mai társadalmi fejlődésre az a jellemző, hogy a gazdasági-technikai átalakulás következtében, a termelés struktúrájának megváltozása nyomán, a középrétegek egyre jelentősebb helyet foglalnak el. Elég arra utalni, hogy milyen mértékben csökkent a mezőgazdasági lakosság, nőtt meg az ipari munkásság és gyarapodott különösen a harmadik, a szolgáltatási szektorban az alkalmazotti réteg. Az iparon és a mezőgazdaságon belül is arányeltolódások következtek be az egyes foglalkozási ágak között, a minőségi változásokról nem is szólva. Ezekben a történelmi változásokban kell vizsgálni az értelmiség helyét és szerepét. E réteg sulyának a módosulása a kapitalista és a szocialista társadalomban egyaránt bekövetkezett, tehát világjelenségről van szó, a szocialista társadalomban azonban jelentkeznek bizonyos sajátosságok is, amelyek különösen funkcióit befolyásolják.

1./ Kit nevezünk értelmiséginek? Értelmiséginek a felsőfokú végzettségű szellemi munkásokat tekinthetjük, akik a társadalmi munkamegosztásban meghatározott helyet foglalnak el, s emellett kulturális-ideológiai feladatokat látnak el. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a statisztikát, a több mint 1,3 millió szellemi munkavállalóból háromszázezret tekinthetünk értelmiséginek, míg 1945-ben ez a szám alig haladta meg a kilencvenezret.

Lehet természetesen azon vitatkozni, hogy ez sok-e vagy kevés. A világtendencia arra utal, hogy mindenütt növekszik

az értelmiségiek száma, és néhol dinamikusabban, mint nálunk. A kérdést csak a szükségletelhez mérten lehet komolyan mérlegelni. Ebből a szempontból azt mondhatjuk, hogy nem globális gondjaink vannak, hanem sokkal inkább szektorálisak. Bizonyos tuifejlesztés jelentkezik a középfoku végzettséget kívánó beosztásoknál, ugyanakkor lemaradás van iskolai végzettség szempontjából a vezető munkakörben dolgozóknál. A felsőfoku végzettségű aktív keresők 72 százaléka irányító jellegű tevékenységet végez, 22 százaléka szakalkalmazott, és 6 százalékuk irodai dolgozó. A vezető beosztást betöltők csaknem kétharmada felsőfoku végzettségű.

Szakterületenként haladva, a felső vezetők 76,2 százaléka rendelkezik felsőfoku végzettséggel a műszaki, 44,8 százaléka a gazdasági, 85,6 százaléka az igazgatási, 97 százaléka az egészségügyi és 93,9 százaléka az oktatási és kulturális munkakörökben. Ez azt jelenti, hogy műszaki és gazdasági területen van a legnagyobb elmaradás a felsőfoku végzettség szempontjából, éppen akkor, amikor itt a feladatok és az igények különösen megnöttek. Mindez azt is jelzi tehát, hogy az értelmiség mennyiségi fejlődésének a kérdését nem általában csak az értelmiség szerepének a növekedésével kell mérni, hanem a belső rétegződés és foglalkoztatás szempontjából is.

Közismert, hogy Magyarországon milyen aránytalan volt a felszabadulás előtt az értelmiség szakmai összetétele: minden 100 diplomás közül 34-nek volt jogi, 21-nek tanári vagy tanítói, 13-nak műszaki, 8-nak agrár és 4-nek közigazgatási diplomája. Ez az anakronisztikus helyzet a felszabadulás után megváltozott, a műszakiaiak száma megsokszorozódott, az agronómusoké négyszeresére, a közigazgatásiaké hatszorosára, a pedagógusoké ötszörösére nőtt. Ez a változás a gazdaság modernizálásának a következménye, de nem kis mértékben járult hozzá a társadalmi átalakulás is. Ha más országok statisztikáit vizsgáljuk, világosan kiderül, hogy a mi értelmiségünk belső összetételének alakulásában nemcsak a tudományos-technikai forradalom játszott szerepet. A gond itt az, hogy egyes foglalkozási ágakban - például bölcsészeknél - "tultermelés" mu-

tatkozik, másokban a szükségleteket nem tudjuk kielégíteni, s főleg vidéken nem.

2./ Ma az értelmiség 43 százaléka a fővárosba tömörül, egyharmada vidéki városokban él, és több mint egyötöde a községekben.

Ez jelentős változás a multhoz képest, amikor az értelmiség többsége Budapesten és néhány vidéki városban koncentrálódott, a falvakban pedig a pap, a jegyző és a tanító, néhol az orvos és a gyógyszerész jelentette az értelmiséget. Persze az értelmiség területi eloszlása foglalkozási ágak szerint is különböző: leginkább a városokban tömörül a műszaki és jogász értelmiség, a mezőgazdasági végzettségűeknek 43 százaléka községekben él, és nagyjából a szükségleteknek megfelelően helyezkedik el a pedagógus és az egészségügyi értelmiség. Azért mondom, hogy nagyjából, mert közismertek azok a nehézségek, amelyek a két réteg falusi letelepedésével kapcsolatosak.

Ha az értelmiség összetételét nemek szerint nézzük, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy míg a férfiak száma 1945-től 1970-ig csak mintegy két- és félszeresére nőtt, a nőké több mint hétszeresére. Egyes szakmák elnöiesedtek. 1970-ben például a pedagógusok 57 százaléka volt nő, az egészségügyieknek 38 százaléka, a közgazdasági végzettségűeknek 32 százaléka, de a műszaki végzettségűeknek csak 12 százaléka. Az értelmiségi nők számának ez az erőteljes növekedése, és különösen a növekedés üteme a szocialista fejlődés sajátosságaira utal, mégha világtendenciával állunk itt is szemben.

A leginkább szocialista jelenség nálunk az értelmiség társadalmi származásának a megváltozása, amely szorosan összefügg a társadalmi mobilitás kérdésével. Közismert, hogy milyen alacsony volt a munkás és a paraszt származásuak aránya a Horthy-rendszer értelmiségében. 1938-ban az értelmiség, 7,1 százaléka származott szak-, 3,4 százaléka betanított vagy segédmunkás, és 17,1 százaléka mezőgazdasági fizikai dolgozó vagy napszámos családból. Ma az értelmiség mintegy 17 százalékanak az apja szak-, mintegy 7 százalékanak betanított, mintegy 2 százalékanak segédmunkás, és több mint 20 százaléka-

nak mezőgazdasági fizikai dolgozó. Tehát ma az értelmiségnek mintegy fele paraszt és munkás családból származik, 1938-ban nem érte el a harminc százalékot.

Ennek a változásnak az elsődleges oka a foglalkozási és társadalmi struktúra változása és ezzel együtt a felsőfoku szakképzettséggel rendelkezők arányának növekedése. Tehát nem elsősorban kicserélődésről, hanem cirkuláris mobilitásról van szó. A növekedés azért jelentős mértékben a társadalmi formáció változásával függ össze, amely növelte a parasztok és a munkások s gyermekeik esélyeit arra, hogy értelmiségiek is lehessenek. A háború előtt a fizikai dolgozók fiai és különösen lányai, sokszoros hátrányban voltak a más társadalmi kategóriákban születettekkel szemben, s bár az esélyek ma sem teljesen egyenlők, a társadalmi igazságosság e tekintetben sokkal inkább érvényesül, mint azelőtt. A mobilitásnak egyik tényezője az értelmiség esetében az iskolai végzettség, amelyet viszont befolyásol a társadalmi származás is. Az egyenlőtlen esélyeknek a fő okát jelenleg ugyanis abban kell keresni, hogy a társadalmi környezet nem egyformán inspirál a továbbtanulásra, és nem teremt egyenlő kulturális feltételeket. A hátrányok lehetséges mérséklése a kulturális politikának, de egész politikáknak is egyik fő feladata, mert a társadalmi igazság érvényesülése, a tehetségek helye és kiválasztása, az értelmiség, sőt az egész társadalom nyitottsága függ tőle.

3./ Azt szokták mondani, hogy az értelmiség funkciót a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, a hatalmi-politikai viszonyok, a nyilvánosság /vagy egyszerűbben a közélet/ és a kultúra szempontjából kell vizsgálni. A szocialista társadalomban az uralmi-hatalmi viszonyok és a technikai munkamegosztással összefüggő irányító funkciók legalábbis részben elkülönülnek egymástól. A politikai hatalmat a munkások osztály gyakorolja, az irányító funkciók többségében munkások és parasztok találhatók. Nyilvánvaló azonban, hogy a politikai és szakmai irányítók közötti elkülönülés nem lehet merev, nem-

csak azért, mert a szakmai irányítók is részesei a politikai hatalomnak, hanem azért sem, mert a politikai irányító funkciókban lévő munkások és parasztok egyre inkább szakemberek. Az elmúlt években jelentősen megnőtt a felsőfoku végzettséggel rendelkező politikai vezetők száma, s ez akkor is fontos, ha jól tudjuk, hogy a politikai vezetés színvonalának nem ez az egyetlen kritériuma.

Huszár Tibor szerint "szakértelmiségieknek azokat a felsőfoku végzettséggel rendelkező szellemi munkásokat tekintjük, akik magas kvalifikációt követelő munkakörben dolgoznak, megújítják, továbbadják, alkalmazzák a tudomány, a művészet ismeretanyagát, jel- és szimbólumrendszerét." Tudjuk, hogy a szakértelmiség 72 százaléka irányító jellegű tevékenységet folytat, tehát képzettségének megfelelő munkakörben dolgozik. Egy része azonban nem végzettségének megfelelő munkát végez, s ez kétségtelenül árt a hatékonyságnak, hiszen a társadalmi, technikai, gazdasági fejlődés feltétele a megfelelő szaktudás. Egyénileg a végzettségnek nem megfelelő elhelyezkedés, a "szerencsétlen tudat", az elégedetlenség táplálója. Ha most már azt vizsgáljuk, mit szolgál a szaktudás irányító munkakörben, meg kell jegyeznünk, hogy az alapfeltételeket teremti meg, de nem meríti ki azokat.

Amikor a technokrata ideológia még divatban volt, akkor is elismerték, hogy egy-egy menedzser munkaidejének a jelentős részét az emberekkel való foglalkozás köti le. Nemcsak a pedagógus, de a mérnök vagy az orvos tevékenysége sem választható el az emberi kapcsolatok alakulásától, és éppen ezért az az egyoldalúság, amelyet némelyek a szakmaiság tekintetében meghirdetnek, a gyakorlatban súlyos torzulásokat szülhet. Ha valaki nem tudja, milyen feltételek között tudja a leghatékonyabban alkalmazni tudását, milyen kapcsolatokba lépjen munkatársaival, hogyan bánják velük, gyakran elemi nehézségekbe ütközik, elkedvetlenedik, passzívvá válik, és kitűnő szakismereteit sem tudja gyümölcsöztetni.

II.

Az értelmiségnek arról a funkciójáról, amely az ugynevezett nyilvánossággal, tehát a közélettel áll összefüggésben, kevesebb szó esik, pedig az értelmiség a maga nézeteivel, állásfoglalásaival, magatartásával, életmódjával széles rétegekben közvéleményformáló, és ez áll nemcsak az alkotó értelmiségiekre vagy a tömegkommunikáció szakembereire, hanem azokra is, akik egy-egy meghatározott munkahelyen, körzetben vagy lakóhelyen dolgoznak.

Itt most külön szeretném kiemelni az életmód-minta jelentőségét. Ugy érzem, hogy az értelmiség nem tisztázta eléggé a maga számára ezt a kérdést. Egy része a dzsentrit, egy másik a bohémet utánozza, sokan az ugynevezett fogyasztói társadalom ideáljait fogadják el, a többség a munkájának él, s bizonyos passzivitással figyel a körülötte alakuló világot. Pedig az értelmiség tudatosabban alakítja viszonyát valamely értékrendhez, mint más rétegek, s zavara éppen ezért általánosabb jelenséget tükröz.

Az értelmiség nemcsak példájával, hanem pedagógiai, felvilágosító, informáló tevékenységével is hozzá tud járulni az új értékrend megerősítéséhez. Ettől elválaszthatatlan a kultúra felhasználásában és továbbadásában játszott szerepe. Ezt a szerepet hosszú időn keresztül nálunk a humán értelmiség, az író, a tanító, a tanár, a pap látta el. Ez a helyzet megváltozott, és nem pusztán a társadalom átalakulása, az értelmiség összetételének a módosulása következtében, hanem azért is, mert a mai kulturának más a szerkezete, mint amilyen a régebbié volt. A természettudomány nagyobb helyet foglal el benne. Ezért a literátor értelmiség képzettségénél fogva sem vállalkozhat az egész kultúra terjesztésére. Az értelmiség minden rétegének a feladata lett a kultúra közvetítése.

1./ Értelmiségünk egy része még nem mérte fel ezt a változást, és nem látja el e funkcióját a kellő mértékben. Erre részben nem is készült fel. Nincs megfelelő általános műveltsége ahhoz, hogy másokat taníthasson, sok az olyan szakbarbár, aki más területek szakembereivel nem találkozik, nem cserél ismereteket, eszmét, bezárkózik szellemileg is. A történelem régebbi, kevésbé változó időszakaiban meg lehetett elégedni az-
al az általános műveltséggel és szaktudással, amelyet valaki - mondjuk - az egyetemen szerzett. Ma, azt hiszem, egyetlen szakmában sem engedhetik meg maguknak az emberek, hogy "megálljanak". A felsőfoku végzettségűeknek is tovább kell képezniük magukat, hacsak nem valami szűk rutinmunkát akarnak végezni. A permanens művelődés tehát nemcsak a tömegek, hanem az értelmiség ügye is, mégpedig belső ügye. Ezért a kultúra terjesztése ma nem pusztán népművelési, hanem általánosabb, az értelmiség összművelését is szolgáló funkció.

Külön is kell szólni a kultúrával kapcsolatban az alkotó, kutató és művész értelmiségről. Ez az értelmiségi réteg egyrészt átveszi mindazt az értéket, ami saját szakmai területén felhalmozódott, másrészt maga is képes újat alkotni. A kutatási eredmények az ipari és a mezőgazdasági termelésen keresztül hatnak, de jelentkeznek a társadalom szervezettségének, életmódjának átalakításában, arról nem is beszélve, hogy még a legműszakiabbaknak tetszők is befolyásolják a társadalmi tudatot. A művészeti alkotások nem pusztán az esztétikai érzéket fejlesztik, hanem hatást gyakorolnak az ember egész magatartására, morális felfogására, világnézetére. Ugy tűnik, hogy a tudományos értelmiség egyre inkább ráébred erre az igazságra, a művész értelmiség azonban mintha az egykori nagy fellángolás után visszahúzódna, fél a didakticizmustól, a prédikálástól. Pedig ma nem a közvetlen politizálásról van szó, hanem az etikai-esztétikai tudat általában a személyiség alakításáról.

Az értelmiség funkcióit áttekintve azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar értelmiség feladatait különböző mértékben és színvonalon teljesíti. Az új vonások nem egyformán alakultak ki, és nem egyforma erővel hatnak a különböző értelmiségi oso-

portokban, s vannak funkciók, amelyek nem fejlődtek ki, nem pusztán az értelmiség hibájából, hanem társadalmunk jelenlegi fejlődési zavarai miatt sem. Szakmai tudását általában igyekszik hatékonyan felhasználni, a közélet befolyásolásában - a szó széles értelmében -, és a kulturális közvetítő tevékenységben, a tudat alakításában kevésbé vesz részt.

Erdemes ezek után vizsgálni, hogy mi az értelmiség tudata saját maga szerepéről és nemcsak Magyarországon.

A kapitalista társadalomban a második világháború után részben a tudományos-technikai forradalom, részben a gazdasági fellendülés hatására kialakult egy olyan vélemény, hogy az ugynevezett technokrata értelmiség - tehát műszakiak, természettudósok, esetleg közgazdászok és szociológusok - irányítja a társadalmat. Az "ipari", a "jóléti" vagy a "fogyasztói" társadalom elméletében ez az értelmiség központi helyet kapott, s a hatvanas évek közepéig úgy rémlett, hogy a kapitalista társadalom fejlődése igazolja ezt a nézetet.

1945 után az értelmiség jelentős része, különösen a humán értelmiség, elégedetlen volt a kapitalista társadalommal, némelyek a kommunista vagy a szociáldemokrata pártok felé orientálódtak, a többség azonban valamiféle harmadik megoldást keresett. Ezek hangulatát legjobban az egzisztencialista filozófia fejezte ki, amely francia változatában a kispolgári értelmiség ideológiájának tartotta magát. J.P. Sartre és követői - mégha néha közel is kerültek a kommunista párthoz - lényegében véve az ugynevezett kritikus értelmiségi álláspontját képviselték, aki elkötelezi magát az emberiség nagy ügyei mellett, de nem hajlandó valamely párt vagy szervezet mellé kiállni, és fenntartja magának a jogot, hogy mindent bíráljon a társadalomban, a gazdaságban és a politikában egyaránt.

2./ Ezt az álláspontot - éppen úgy, mint a technokrata felfogást - visszautasította az a fiatal értelmiség, amely 1968-ban részt vett a diákság által kezdeményezett mozgalmakban. Az "új baloldal" nemcsak hogy részt akart venni a politikában, hanem azt tartotta magáról, hogy mint "militáns kisebbség"

ség", forradalmasítani tudja a már-már elpolgáriasodott munkásosztályt és vele együtt az egész társadalmat, végig tudja vinni az életforma forradalmát. Az "ellenkulturával" is ezt akarta szolgálni.

Ennek az illúzióknak a bukása megerősítette a kritikus értelmiség pozícióit, de úgy, hogy a politikából való kiábrándulást is fokozta. A kiábrándult "uj baloldal"-ból kinőtt "uj filozófia" támadást intézett az egész értelmiségi mult ellen, amelyet azzal vádolt meg, hogy előkészítette a koncentrációs táborok világát, az állam rátelepedését az emberek életére, a bürokrácia uralmát, az "uj barbárságot". Az "uj filozófusokat" előbb az irracionalizmust feltámasztó "uj romantikusok", most pedig az "uj jobboldaliak" követik, akik elvetik az ugynevezett judeo-keresztény örökséget, feltámasztják a fajelméletet, az elitárius társadalom szemléletét. A nyugat-európai értelmiség többsége ezt a divatot nem követi, de a szocializmusban jelentkező ellentmondások miatt a baloldal részben elfordul a politikától, s olyan mozgalmakban keres kiutat, mint az emberi jogokért, a nők egyenjogúságáért, a környezetvédelemért, a különböző nemzeti és egyéb kisebbségek vagy a homoszexuálisok megkülönböztetése ellen folytatott harcok.

Magyarországon az értelmiség a két világháború között magát a középosztályhoz sorolta, s így próbált sajátos öntudatot kialakítani magának. Ez az értelmiség nehezen alkalmazkodott a szocializmus körülményeihez, de végül is döntő többsége részt vett az új társadalom építésében, ha másként nem, valóban szakemberként, s ezt nem szabad lebecsülnünk. Ugyanakkor kialakult egy plebejus, bizonyos mértékig avantgardista ifjú értelmiségi réteg, amely döntő többségében - tizezer emberről van szó - a népi kollégiumokból jött. Ez az értelmiség részt vállalt a társadalom átalakításából - mégpedig közvetlenül. Súlyos megrázkódtatás volt számára a népi kollégiumok felszámolása, bár többsége továbbra is vezető helyeken vett részt az új társadalom építésében.

3./ A szövetségi politikát eltorzítva, 1949 és 1953 között az értelmiségit elsősorban mint szakembert becsülték, a politikában eszközként használták. A sok okból és indítékból elégedetlen értelmiség egy része részt vett 1956 ideológiai előkészítésében, többsége rövid idő alatt kiocsudott a nemcsak és nem elsősorban általa teremtett zűrzavarból, s ujult erővel dolgozott, hogy jobb legyen a réteg, amelyben él. Ezt a direkt politizálást a szaktudás előtérbe kerülése követte, ami egyben azt is jelentette, hogy az értelmiség döntő többsége megtalálta helyét a szocialista társadalomban. A technokrata ideológia terjedésével Magyarországon is kialakultak az értelmiség - és különösen a mérnök, közgazdász értelmiség - körében olyan nézetek, amelyek a gazdasági fejlődést a középpontba állítva azt hitték, hogy ez szinte automatikusan megoldja az összes társadalmi vagy tudati problémát.

A technokrata optimizmus megkopása után ma az értelmiség egyes köreiből bizonytalanság jelentkezik, sőt néhol csüggedés és pesszimizmus is. Ugyanakkor széles rétegekben tör fel a türelmetlenség a szervezetlenséggel, a gyenge hatékonysággal, a fegyelmezetlenséggel szemben. Úgy látszik, hogy a depolitizáltság - amely egy időben a "fogyasztói" társadalom ideáljainak a terjedése kapcsán jelentkezett - megszűnőben van, a kérdés csak az, hogy az új politikus magatartások milyen tartalmat kapnak: a voluntarista dogmatizmusát, a partalan liberalizmusát és nemtörődömségét, vagy az eredményekre építő, az ellentmondásokat felszámolni akaró realizmusát?

A magyar értelmiség számára az az út, amelyen járva valóban gyakorolni tudja funkcióit, a Gramsci által megjelölt út, az ugynevezett organikus értelmiségié, aki egyszerre szakember és politikus. A politika szó széles értelmében, tehát abban az értelemben, hogy a köz ügyével törődik. Az értelmiségi számvetés megkívánja a szembenézést a kérdéssel, hogy a világ és Magyarország mai helyzetében mit jelent ennek az utnak a választása.